

МАХНІЦЬКИЙ О. І.,
народний депутат України

УДК 342.56(477)

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПРИНЦИПИ СУДОВОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено аналізу структури та змісту системи конституційно-правових принципів судової влади. Особлива увага приділена розкриттю сутності й ролі принципів верховенства права та конституційної законності, які автором визначаються як основні, провідні принципи у системі принципів судової влади, оскільки вони не лише мають первинне значення щодо організації та функціонування судової влади в цілому, але є й визначальними векторами реформування та подальшого розвитку судової влади в умовах сучасних конституційних перетворень в Україні.

Ключові слова: принципи судової влади, судова система, правосуддя, верховенство права, конституційна законність, законність.

Статья посвящена анализу структуры и содержания системы конституционно-правовых принципов судебной власти. Особое внимание уделено раскрытию сущности и роли принципов верховенства права и конституционной законности, которые автором определяются как основные, ведущие принципы в системе принципов судебной власти, поскольку они не только имеют первостепенное значение для организации и функционирования судебной власти в целом, но и являются определяющими векторами реформирования и дальнейшего развития судебной власти в условиях современных конституционных преобразований в Украине.

Ключевые слова: принципы судебной власти, судебная власть, судебная система, правосудие, верховенство права, конституционная законность, законность.

The article provides the analyses of the structure and content of the Constitutional Law principles of judicial power. Special attention is given to denoting the essence and the role of rule of law and Constitutional justice which are viewed as fundamental principles in the system of Judicial power principles. They are of primary importance for the functioning of judicial branch as a whole. They are also essential vectors of reforming and further development of judicial power under the condition of modern Constitutional reform in Ukraine.

Key words: the principles of judicial power, judicial branch, judicial system, justice, rule of law, Constitutional legality, legality.

Вступ. Теоретичне дослідження судової влади актуалізується в сучасних умовах політико-правових перетворень, які об'єктивно вимагають оптимізації діяльності цієї гілки державної влади. Ґрунтовне значення щодо теорії судової влади має визначення сутності та змісту принципів її організації і функціонування.

Постановка завдання. Визначаючи принципи судової влади, слід виходити з того, що ці принципи за правом можна назвати «вітоками», основами організації судової влади, «першими» в її русі, функціонуванні.

Ці принципи – основна, «несуча» конструкція судової влади, своєрідна система координат, у рамках якої вона має розвиватися, й одночасно вектор, який визначає напрям цього розвитку. Вони мають забезпечити стійкий і поступальний розвиток судової системи, а також є базовими нормативними основами функціонування органів судової влади.

Результати дослідження. Більшість науковців у своїх працях схиляються до наступного визначення поняття принципів судової системи – це основоположні засади, положення, ідеї, що виражають сутність та внутрішній зміст інституту судової влади. При цьому традиційно підкреслюється їх ґрунтовне, провідне значення. Так, науковець В.М. Дьомін виділяє понад п'ятнадцять загальних визначень принципу, що розглядаються і як першооснова, і як підстава, і як аксіома, і як центральне поняття, і як основне теоретичне знання тощо [1, с. 7].

У сучасній юридичній літературі поширеною є думка, що принципи судової влади складають структуровану систему [2, с. 18]. Найбільш повною та такою, що розкриває сутність і специфіку судової влади, є система, яка поділяється на такі три підсистеми, що включають певні принципи: інституціональну (загальні принципи судової влади – ті, які визначають сутність судової влади та її місце в системі органів державної влади); функціональну (функціональні принципи – ті, що визначають основи здійснення правосуддя) та організаційну (організаційні принципи, що розкривають побудову судової системи, органів суддівського самоврядування, статусу суддів, відповідальності суддів у зв'язку з неналежним виконанням судьями своїх професійних обов'язків тощо). Зазначені принципи судової влади хоча й пов'язані між собою, проте утворюють водночас самостійні галузеві підсистеми, кожна з яких відрізняється сферою поширення і призначенням.

Думається, що найбільш повно та всебічно викладає систему принципів судової влади О.В. Гончаренко. Так, серед основних інституційних принципів судової влади вчений виокремлює наступні: паритетність

– рівність судової влади із виконавчою та законодавчою владою; справедливість – забезпечення права на справедливий суд; законність – відповідність закону судових установ і судових процедур; здійснення судової влади лише судом – жоден інший орган, крім суду, не має права здійснювати судову владу; доступність – забезпечення можливості безперешкодного звернення до суду за захистом своїх прав; незалежність і самостійність; безсторонність – розгляд справи повинен здійснювати суддя, який не має особистої заінтересованості у справі і спроможний виконати роль безстороннього арбітра, який вирішує юридичну справу незалежно, підкоряючись лише закону; процедурність – судова влада функціонує в межах певної процедури, реалізується лише у спеціальній процесуальній формі.

До організаційних принципів судової влади належать основні засади побудови судової системи та статусу суддів: єдність судової системи і статусу суддів; територіальність, спеціалізація та інстанційність у побудові судової системи; незалежність, недоторканність, незмінюваність і професіоналізм суддів.

До функціональних принципів судової влади належать такі: державна мова судочинства; гласність судочинства; колегіальний та одноособовий розгляд судових справ; участь народу у здійсненні судової влади; справляння судочинства на засадах рівності сторін; змагальність; презумпція невинуватості; забезпечення обвинуваченому, підозрюваному, підсудному права на захист; право на оскарження судового рішення; обов'язковість судового рішення [3, с. 22-23].

Водночас наведена система принципів судової влади, незважаючи на її численність та багатогранність, не є повною за своїм змістом, адже вона не містить таких принципів, як принципи верховенства права і конституційної законності.

Слід наголосити на тому, що з-поміж усіх принципів організації і функціонування судової влади саме ці принципи є стержневими та змістовно впливовими на всі інші принципи судової влади. Крім того, їх можна назвати визначальними засадами реформування судової системи в умовах формування українського конституціоналізму як публічно-правової системи організації сучасного суспільства на основі права, закону та демократії.

Отже, принципи верховенства права та конституційної законності є конститутивними щодо всієї судової влади та є напрямками її подальшого розвитку, незважаючи на те, що у ст. 129 Конституції України не йдеться про верховенство права та конституційну законність. Адже ст. 129 Конституції України до основних засад судочинства відносить принцип законності, але не конституційної законності. Крім того, традиційно до інституційних принципів судової влади відносять саме принцип законності (але не конституційної законності). Зміст цього принципу, зазвичай, виявляється у відповідності закону судовим установам і судовим процедурам, а також у тому, що судові органи та судді мають діяти на підставі закону, підкорюються лише Конституції та законам України, а носії судової влади (судді) не мають права відступати у своїй діяльності від вимог закону.

Утім, ефективна судова влада можлива лише за умови реалій верховенства права та конституційної законності. Така думка пояснюється, насамперед, важливим суспільно-політичним значенням діяльності судової влади, оскільки дотримання принципу конституційної законності, поряд із принципом верховенства права, в організації та функціонуванні судової влади є основною гарантією вільного доступу до правосуддя всіх громадян України.

Зазвичай в юридичній літературі виокремлюють та докладно аналізують принципи, які за сферою їх поширення слід віднести до принципів правосуддя чи судової системи. Проте теоретичного та важливого практичного значення набувають у сучасних умовах конституційно-правові принципи, які притаманні судовій владі як самостійній гілці державної влади, які є основоположними в її організації та функціонуванні, а також є такими, що визначають подальші напрямки її розвитку. Адже судова влада є складною категорією, яка є більш широкою, ніж правосуддя та судова система, принципи яких, як правило, виокремлюють та аналізують.

Тут доречним є звернення до системного аналізу конституційних норм, які присвячені регулюванню відносин у сфері судової влади, зокрема до розділу VIII «Правосуддя» Конституції України, який безпосередньо присвячений загальним засадам діяльності та функціонування судової влади в Україні. Проте в розділі «Правосуддя» вербальна конструкція «судова влада» не застосовується взагалі, незважаючи на те, що у ст. 6 Конституції України як самостійна гілка державної влади виділяється судова влада. Крім того, у чинному законодавстві України цей термін використовується. Так, у Преамбулі та ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» йдеться про «засади організації судової влади». Безумовно, Конституція повинна чітко визначити суд самостійною і незалежною державною владою, що, у свою чергу, припускає й чітке визначення його конституційного статусу, тим більше, що функціональна характеристика суду дає можливість обґрунтувати його позицію як самостійної гілки державної влади.

Думається, що не слід ототожнювати такі концепти, як правосуддя та судова влада. Правосуддя – це діяльність судових органів (виключно судів), що здійснюють судову владу. Судова влада, у свою чергу, відповідно до теорії і практики розподілу влади, є самостійною незалежною сферою публічної влади, яка створена для вирішення на основі закону соціальних конфліктів, контролю за конституційністю законів, захисту прав та свобод людини і громадянина тощо.

Судова влада в Україні реалізується шляхом правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального, а також конституційного судочинства. У свою чергу, правосуддя є однією із форм реалізації судової влади поряд з такими формами, як конституційний контроль, формування суддівського корпусу та органів суддівського самоврядування, тлумачення (і роз'яснення) законодавства, організаційне й інформаційно-аналітичне забезпечення судів (узагальнення судової практики, аналіз судової статистики) тощо.

Слушним є висновок, що судова влада, яка інституціонально представлена системою судових органів, реалізує функцію правосуддя (судочинства), а також ряд допоміжних функцій, що створюють умови належного кадрового, матеріально-технічного, інформаційно-аналітичного та іншого забезпечення судової діяльності [4, с. 24]. Отже, такий широкий підхід до визначення судової влади надає змогу зробити висновок, що основними принципами організації і функціонування судової влади повинні бути принципи, які мають конституційний «ранг» та які визначають основи, підґрунтя не окремих складових системи судової влади, а відображають її сутність, зміст, функціональну спрямованість як цілісного конституційно-правового феномену, – це принципи верховенства права та конституційної законності.

Крім того, саме ці принципи мають стати основними орієнтирами розвитку держави й суспільства з метою становлення та подальшого розвитку України як демократичної, правової держави. Для досягнення цієї мети важливим є те, щоб ці принципи були послідовно втілені у процеси організації і функціонування судової влади.

Особливе місце в системі принципів судової влади посідає верховенство права, яке є винятковим політико-правовим ідеалом сучасного суспільства.

Маючи давню історію (дослідники принципу верховенства права вбачають його коріння у Стародавній Греції і Стародавньому Римі), воно не втрачає, а навпаки, набуває все більшого значення для сучасності. Як справедливо зазначено в науковій літературі, «верховенство права – це наслідок довготривалої західної політичної традиції, що в підсумку явила світові багатогранний юридичний принцип, якому ще за часів виникнення було відведено роль сурмача, що кличе до справедливості» [5, с. 1629]. Підтримка цього принципу є унікальною всеохопною, оскільки за верховенство права виступають майже всі країни, незважаючи на відмінності в їх економічних, політичних, правових системах. Крім того, принцип верховенства права набуває міжнародного (наднаціонального) значення. Отримуючи своє відображення в міжнародних документах, цей принцип набуває статусу міжнародно-правового стандарту для країн, що прагнуть побудови демократичної, правової держави і громадянського суспільства, а також є умовою інтеграції до світових та регіональних спільнот.

Принцип верховенства права набуває надважливого значення і для України, що прагне формування демократичного суспільства і правової держави, включилася у процес європейської інтеграції [6]. Цей принцип відображено в Конституції та законах України, а також у ряді міжнародних договорів, однією зі сторін в яких є Україна. Так, у ч. 1 ст. 8 Конституції України проголошено, що «в Україні визнається і діє принцип верховенства права». Цей принцип закладено в основу діяльності органів судової влади (наприклад, ст. 4 Закону України «Про Конституційний Суд України», ст. 2 Закону України від 7 липня 2010 р. «Про судову систему і статус суддів» тощо).

Згідно з Кодексом адміністративного судочинства України «верховенство права» – це один із принципів адміністративного судочинства (п. 1 ч. 1 ст. 7 Кодексу). Крім того, цей принцип не лише проголошується, але й розкривається його зміст в окремій нормі Кодексу (ст. 8), що свідчить про його функціональність і практичне застосування, а не декларативність. Поліелементний аналіз цієї норми дає змогу зробити висновок, що принцип верховенства права в контексті адміністративного судочинства розкривається з чотирьох позицій. Перша позиція – це гуманістичність праворозуміння, тобто визнання квінтесенцією феномена верховенства права – панування в суспільстві прав і свобод людини: «Суд при вирішенні справи керується принципом верховенства права, відповідно до якого, зокрема, людина, її права і свободи визнаються найвищими цінностями і визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ч. 1 ст. 8 Кодексу). Друга позиція – ситуативність моделювання застосування принципу верховенства права «з урахуванням судової практики Європейського Суду із прав людини» (ч. 2 ст. 8), а також визнання принципу верховенства права як основи використання адміністративними судами України норм міжнародного права і рішень міжнародних судових організацій. Третя позиція виражає легалістсько-позитивістський підхід до розкриття цього принципу, оскільки акцентує увагу на Конституції України, зокрема, на прямій дії її норм, визнаючи, що «звернення до адміністративного суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» (ч. 3 ст. 8). Четверта позиція відображає елементи соціологічно-позитивістського праворозуміння та юридичного реалізму у змісті «верховенства права», оскільки встановлюється заборона відмови «в розгляді та вирішенні адміністративної справи з мотивів неповноти, неясності, суперечності чи відсутності законодавства, яке регулює спірні відносини» (ч. 4 ст. 8).

На підставі здійсненого аналізу можна резюмувати інтегрований підхід до розкриття принципу верховенства права в межах адміністративного судочинства, що надає можливості зробити висновок про необхідність застосування у сфері судової влади поряд із принципом верховенства права і принципу конституційної законності.

Особливого значення набуває принцип верховенства права й у сфері конституційного судочинства.

Зокрема, саме цим принципом повинен керуватися Конституційний Суд України і в процесі своєї інтерпретаційної діяльності. Адже, як справедливо зазначено в юридичній літературі, «Конституційний Суд за допомогою офіційного тлумачення може істотно впливати на правотворчий процес у державі» [7, с. 196], незважаючи на те, що «інтерпретаційні акти не можна розглядати як засоби безпосереднього нормативно-правового регулювання, адже ці акти виконують у ньому допоміжну, вторинну, опосередковану роль» [8, с. 56]. Безумовно, вони втрачають сенс без актів, що є предметом тлумачення. Водночас, незважаючи на «службовий», «допоміжний» характер (В.М. Шаповал) інтерпретаційних актів, вони не втрачають своєї характеристики як самостійних видів правових актів, «джерел права» (Б.С. Ебзєєв), які істотно впливають на правотворчий процес. Отже, принцип верховенства права набуває методологічно-інструментального значення, тому що орган конституційної юрисдикції у даному випадку «у своїх підсумково-правових характеристиках зближується з нормативно-установчою юридичною практикою, із правотворчістю» [9, с. 50].

Виходячи зі специфіки статусу Конституційного Суду України, його ролі у правотворчому і правозастосовному процесах, можна констатувати, що діяльність органу конституційної юстиції повинна ґрунтуватися, передусім, на принципі верховенства права, що дає змогу Конституційному Суду України виходити за вузькі для нього рамки принципу верховенства Конституції і законів. У цьому разі справедливим буде твердження про необхідність «звернення до практики «живого права», вимірів її юридичної і соціальної ефективності» [10, с. 141]. Лише в цьому випадку, на думку М.П. Орзіха, «можна відкинути докір європейських юристів щодо явно недостатнього використання прецедентів і доктринальних напрацювань у посткомуністичній юстиції та американських юристів, які взагалі нерідко дивуються, як серйозно їхні європейські колеги ставляться до дотримання букви закону і як недбало – до власної практики» [10, с. 141]. При цьому конституційна юстиція так само, як і вся державна влада, не є необмеженою. Судді Конституційного Суду України не можуть бути вищими за право та засновану на ньому Конституцію. У демократичній правовій державі вони повинні підпорядковуватися праву.

Суди загальної юрисдикції у своїй діяльності мають виходити із принципів верховенства права та конституційної законності. При цьому місцеві та апеляційні суди, в будь-якому разі на нинішньому етапі розвитку судової влади та її кадрового забезпечення, повинні у своїй діяльності керуватися, перш за все, принципом конституційної законності. Теоретично цей висновок обґрунтовано тим, що суди здійснюють правозастосовну діяльність, тобто застосування позитивного (формально визначеного) права. Необхідність підпорядкування судових органів закону обґрунтовується вченими й під час розкриття таких сутнісних принципів правосуддя, як незалежність, неупередженість і справедливість: «Слід підкреслити, що всі розглядувані характеристики правосуддя можуть виявлятися лише в заданих законом рамках» [11, с. 101]; «судова практика не повинна виходити за рамки закону, суперечити йому» [12, с. 34]. Отже, судова діяльність має відбуватися на основі конституційної законності.

Утім, проблемам конституційної законності в юридичній літературі не надається належної уваги. Хоча питання законності є предметом наукового осмислення не одне десятиріччя. Проте існуючі умови вітчизняного державотворення обумовлюють нагальну необхідність якісно нових підходів до розкриття цього соціального феномену, вивчення всіх його аспектів із метою розбудови демократичної правової держави, в якій функціонує ефективна та незалежна судова влада.

Конституційна законність – це складне поняття, яке в конституційному праві вживається неоднозначно. По-перше, як дотримання норм, що безпосередньо розташовуються в Конституції чи витікають із неї. По-друге, як дотримання всіх законів та інших нормативних актів держави (як загальна вимога). Термін «конституційна» в даному випадку підкреслює, що передумови законності закладені в Конституції держави [13, с. 305]. Крім підходів до розуміння конституційної законності, що названі, конституційною наукою широко використовується також її розуміння як сукупності вимог до владних структур у процесі створення конституційних положень, їх виконання, а також система заходів, що спрямовані на відновлення порушених конституційних норм [14, с. 5]. Думається, що найбільш прийнятним і таким, що точно відображає сутність і специфіку цього політико-правового феномену, є його визначення як системи реально існуючого права, яка передбачає наявність Конституції, що має правовий характер, її всеосяжну дію, верховенство у правовій системі, пряму дію на всій території держави, забезпечення й охорону (захист) [15, с. 23-24; 16, с. 41]. Сферою вияву конституційної законності є правотворчість, реалізація та охорона конституційних норм. Правотворчість, по суті, має бути процесом формування суверенної волі народу та її вираження в нормах права. Тому важливе значення має конституційна законність, метою якої є забезпечення єдиної спрямованості, системності всього масиву законодавства. Саме конституційна законність у даному випадку втілює в життя, перетворює на реальність принцип верховенства права та вищої юридичної сили Конституції, що визначає точну відповідність поточного законодавства конституційним положенням. Саме в Конституції закріплюються ті основоположні принципи, на яких повинна будуватися вся система права, щоб забезпечити її узгодженість та єдину спрямованість. Саме Конституція закріплює структуру і склад законодавства, види, юридичну силу джерел права.

Конституційна законність визначає не просто наявність Конституції як Основного Закону, котрий за своєю юридичною силою знаходиться на вершині ієрархії джерел права, а наявність правової Конституції, тобто такої, яка втілює ідеї вільного демократичного суспільства і правової держави, адекватно відображає загальнолюдські цінності та правові ідеали, а також її верховенство, пряму дію на всій території держави, її забезпечення і захист.

У сфері реалізації конституційних норм конституційна законність означає неухильне дотримання Основного Закону всіма правореалізуючими суб'єктами. Ця сторона її прояву має надважливе значення, оскільки не може бути законності взагалі, якщо не будуть здійснюватися вимоги конституційної законності.

Конституційну законність щодо системи судової влади слід розглядати як засіб і як результат. Як засіб – це принцип організації та функціонування публічної влади через точне й неухильне дотримання Конституції та інших конституційно-правових актів, реальна дія ієрархії нормативно-правових актів, у системі яких Конституція має вищу юридичну силу. Як результат – це встановлення режиму конституційної законності внаслідок ефективної діяльності судової влади.

Основний Закон є базисом конституційної законності. Безумовно, якщо немає Конституції, то й про конституційну законність не може бути мови. Проте думається, що головне не в наявності тексту конституції (хоча важливо, щоб він все ж таки був), а в глибокому шануванні зв'язаності держави і суспільства правом і законом.

Саме принципи верховенства права та конституційної законності мають стати тими векторами сталого розвитку судової системи, які нададуть можливість «взяти правовий бар'єр» (В.Д. Зоркін), що означає встановлення режиму конституційного правопорядку.

Висновки. Таким чином, у системі принципів організації та функціонування судової влади особливу роль відіграють принципи верховенства права та конституційної законності, які набувають особливого значення в сучасних умовах конституційних перетворень, оскільки, окрім іншого, вони мають значення визначальних орієнтирів реформування та подальшого розвитку судової влади в Україні.

Список використаних джерел:

1. Демин В.Н. Принципы как форма научного познания / В.Н. Демин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 44 с.
2. Організація судових та правоохоронних органів : підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів / І.С. Марочкін, Н.В. Сібільова, В.П. Тихий та ін. ; за ред. І.С. Марочкіна та Н.В. Сібільової. – Х. : Одісеї, 2009. – 320 с.
3. Гончаренко О.В. Основні принципи добору кандидатів на посаду судді / О.В. Гончаренко // Вісник Вищої ради юстиції. – 2012. – № 1 (9). – С. 21–32.
4. Абова Т.Е., Абросимова Е.Б. Судебная власть / Т.Е. Абова, Е.Б. Абросимова, М.В. Бобровский и др. ; под ред. И.Л. Петрухина. – М. : ООО «ТК Велби», 2003. – 720 с.
5. Головатий С. Верховенство права: український досвід / С. Головатий. – Кн. 3. – К. : Фенікс, 2006. – С. 1277–1747.
6. Меморандум щодо спільної стратегії ЄС щодо України (Рішення Віденського самміту глав держав – членів Європейського союзу) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukraine-eu.mfa.gov.ua/eu/ua/publication/print/2178.htm>.
7. Тодыка Ю.Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика / Ю.Н. Тодыка. – Х. : Факт, 2001. – 328 с.
8. Шаповал В. Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України (проблеми теорії) / В. Шаповал // Вісник Конституційного Суду України. – 1999. – № 3 (11). – С. 52–57.
9. Бондарь Н. Конституция – ценностно-правовая основа разрешения социальных противоречий (в контексте практики Конституционного Суда Российской Федерации) / Н. Бондарь // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 2 (63). – С. 46–58.
10. Сучасний конституціоналізм та конституційна юстиція : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, жовтень 2000 р.) / За ред. С.В. Ківалова, М.П. Орзіха. – Одеса : Юридична література, 2001. – 336 с.
11. Михайловская И. Соотношение категорий «независимость», «беспристрастность» и «справедливость» суда / И. Михайловская // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 2 (63). – С. 96–102.
12. Колесников Е.В. Постановления конституционных судов как источник российского конституционного права / Е.В. Колесников // Правоведение. – 2001. – № 2. – С. 32–53.
13. Конституционное право : энциклопедический словарь / [С.А. Авакьян, К.Ф. Гуценко, А.И. Ковлер, М.И. Марченко]. – М. : НОРМА, 2001. – 688 с.
14. Колосова Н.М. Конституционная ответственность в Российской Федерации: ответственность органов государственной власти и иных субъектов права за нарушение конституционного законодательства / Н.М. Колосова. – М. : Городец, 2000. – 192 с.
15. Витрук Н.В. Конституционное правосудие. Судебное конституционное право и процесс : учеб. пособие для вузов / Н.В. Витрук. – М. : Закон и право, ЮНИТИ, 1998. – 383 с.
16. Тесленко М.В. Судебный конституционный контроль в Украине / М.В. Тесленко. – К. : Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2001. – 344 с.

